

HAK KAVRAMI

M. Emin EMİNİ*

ÖZET

Hak düşüncesi insanın ruhsal yaşantısında saklı doğal bir olgudur. Hak dediğimiz yetki daha sonraları kişiliğin ve buna paralel olarak düşüncenin gelişmesiyle kişiliğe bağlı bir bağlantıya ve bütünlüğe dönüşmektedir. Hak denen yetkinin kullanımı ise ancak hak bilincinin güçlenmesi ölçüsünde anlam, değer ve önem kazanır.

Toplum hayatında ve özellikle hukuk düzeninde hak, borç veya ödev (yükümlülük) arasında çok ince bir karşılık ilişkisinin bulunduğu görülür. Hak kavramı sadece özel hukuk veya sadece kişiler için değil, kamu hukuku, topluluklar, toplumlar ve uluslar için de geçerlidir.

Hukuk kavramında olduğu gibi hak kavramının da niteliği, özü ve esası konusunda görüş birliği yoktur. Hak kavramını Kabul edenler gerekçelerini irade kuramı, menfaat kuramı, karma kuram ve analitik beyan ve tasarım kuramları adı altında açıklamışlardır. Hak kavramını reddedenlerin başında ise Jeremy Bentham, Leon Duguit, Hans Kelsen gibi munist hukukçular yer almakla birlikte, Amerikan, ve İskandinav Realizminin görüşleri de açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hukuk, Hak, Objektif, Subjektif, Haksızlık, Kuram, Yetki, Borç, Ödev, Sorumluluk, Gorus, Kavram

ABSTRACT

The idea of right is a natural fact hidden in the psychological realm of human being. The authority which is called right gets gradually connected and integrated into personality, as the character and thought improve synchronously. The initialization of this authority gains meaning, importance and value only with the development of right consciousness.

There seems a very fine reciprocal relationship among the concepts of right, debt. And duty in the social life and in the system of justice. The concept of right does not only pertain natural or artificial persons of private law. However also pertains communities, societies and nations of public law

About the consensus quality nature and basis of the concept of right hasn't been established to date as is the situation for the concept of law. Those who accepted this concept is presented in this study as the theory of will, the theory of interest, the mixed theory. The analytical theory, the theory of declaration and the theory of design. Those who rejected the nation was led by monist jurist such as Jeremy Bentham, Leon Duguit, Hans Kelsen along with these jurist the American and Scandinavian realism are also presented.

Keywords: Law, right, objective, subjective, injustice, theory, authority, debt, duty, responsibility, opinion, concept

1. GENEL BAKIŞ

Hak düşüncesi (bilinci) insanın ruhsal yaşantısında saklı doğal bir ruhsal olgudur. Hukuk düşünürü Delvecchio "hak fikrini mutlak olarak tasavvur etmek insan şuurunun (bilincinin) esaslı bir ihtiyacıdır." demekte ve hak düşüncesinin psikolojik niteliğini net bir biçimde açığa vurmaktadır (Delvecchio, 1952: 264, İzveren, 1988: 115). Hak dediğimiz nesne, aslında

* Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

insanın doğuşundan itibaren önceleri duygusal bir dürtü biçiminde belirmektedir (Acıkan küçük bebeğin annesine karşı duyurulma hakkını bağırarak, ağlayarak duyurması gibi). Yine hak dediğimiz yetki, daha sonraları kişiliğin ve buna paralel olarak düşüncenin gelişmesiyle, kişiliğe bağlı bir bağlantıya ve bütünleşmeye dönüşmektedir (İzveren, 1988: 115). Bundan dolayıdır ki, hak bilinci, kişilikten ayrı düşünülmesi olanaksız ve insanın daha doğrusu kişilik varlığından ayrılması mümkün olmayan ruhsal ve düşünsel bir yaşantı anlamında görülmektedir (İzveren, 1988: 115).

Hak denen yetkinin kullanımı ise, ancak insanda hak bilincinin güçlenmesi ölçüsünde anlam, değer ve önem kazanır. Hak bilinci yeterince gelişip güçlenmemiş kişi neyin kendisine ait olduğunu kesinlikle bilmediği için, hakkına sahip çıkma olanağından yoksundur. Görüldüğü gibi hak kavramı ile yetki arasında yakın bir bağlılık gözümüze çarpar ve hak sahibi bu yetkiyi kullandığı zaman yani herhangi bir talepte bulunduğu zaman karşı taraf için bir yükümlülük, bir ödev ortaya çıkmaktadır. Hak kavramı ile yetki arasındaki ilişki üzerinde duran ve hak kavramının özünde yetki unsurunun varlığına dikkati çeken ilk hukuk düşünürleri Grotius ve Pufendorf olmuşlardır (Aktaran Güriz, 1992: 130). Hem Grotius, hem de Pufendorf hak kavramını ahlaki nitelikli bir yetki olarak açıklamışlardır. Bu görüşe Savigny irade teorisi ile, Jhering menfaat teorisi ile karşı çıkmışlardır.

Toplum hayatında ve özellikle hukuk düzeninde hak, borç veya ödev arasında çok ince bir karşılık ilişkisinin bulunduğu görülür. Hukuk düzeninin belirli bir kişi için tanıdığı hak başka bir kişi için hukuki yükümlülük (borç veya ödev) doğurur. İnsanın bir hakka sahip olması, başkalarının da aynı haklara sahip olması demektir. İnsan haklarını kabul eden, yani eşitlikçi bir toplumda, haklar bakımından insanlar arasında ayrıcalık gözetilemez. Şu halde, her hak, kendisiyle birlikte bir ödev getirir. Bu ödev, başkalarının aynı hakka saygı gösterme ödevidir. Herkesin hak sahibi olduğu, fakat hiç kimsenin ödevi olmadığı toplumlarda karşılıklı haklar ve saygı yerine tam bir anarşi hakim olacaktır (Güngör, 1997: 84).

Hak kavramı, sadece özel hukuk veya sadece bireyler için değil, kamu hukuku, topluluklar, toplumlar ve uluslar için de geçerlidir. Yeterince hak bilinci gelişmemiş toplumlarda halk, her türlü kamusal haklarına (özgürlüklerine) uyuşukluk derecesinde bir umursamazlıkla sahip çıkmadığından, doğal olarak toplumsal yönetim herhangi birinin veya bir azınlık grubunun keyfi iradesine bırakılmaktadır. Bu nedenle, insanın doğuşundan itibaren eti ve kemiği gibi kişiliğinin ayrılmaz bir parçası ve tinsel özü olan hak dediğimiz bu kutsal yetkiye sahip çıkılarak onun gereği gibi kullanılması; sadece yaşamın insana sağladığı bir olanak değil, aynı zamanda bir kutsal ödevdir.

Delvecchio'ya göre, "hak ve haksız kavramları birbirine bağlı ve yekdiğerinin mütemmimi (tamamlayıcısı) dırlar. Ne kadar garip görünürse görünsün, hukuk esas itibariyle ihlal edilmeğe müsaittir ve ihlal edilebilmesi yüzünden mevcuttur. Haksızlık imkanı bulunmadığı takdirde, hukuken teyidi hiçbir mana ifade etmez" (Delvecchio, 1952: 280). Schopenhaver'e göre, " Gerçekten, müspet olan mefhumun haksızlık kavramı olduğu ve bunun bir inkarı sıfatıyla adalet

Hak Kavramı

veya hak mefhumunun bunu takip ettiğidir.”(Aktaran Delvecchio, 1952: 281, ayrıca, Yörük, 1952: 87). Bu durum aksi anlamda da doğrudur. Hakkın sadece haksızlığın inkârı olduğu ne kadar doğru ise haksızlığın da hakkın inkârı olduğu kadar doğrudur. Antitez, burada da, bir koordinasyonu tazammum eder. Özellikleri itibariyle birbirine bağlı ve birbirini tamamlayan kavramlar hakkında öncelikten söz etmek gereksizdir. Haksızlığın ve hakkın tespiti, hakikatte aynı anda meydana gelirler. Çünkü mantıken tek bir şeyi teşkil ederler. Yani tek bir hükümle, tek bir çizgi ile bir tarafta hak, diğer yanda da haksızlık birbirinden ayrılırlar.

Konuyu kaynak açısından ele alırsak diyebiliriz ki hukukun kaynağı ne ise hak ve haksızlık kavramlarının kaynağı da odur. Bu kaynaklardan başlıcası olan örf ve adetler, genellikle teorik temelden mahrumdurlar, yani bir davranışın niçin doğru veya yanlış olduğu münakaşa edilerek bir karara varılmış değildir. Örf ve adete göre doğru veya haklı olan şey, kökü uzak geçmişte olan ve toplumun bütünü veya büyük çoğunluğu tarafından haklı diye benimsenmiş olan şeydir. Kökü çok geçmişte olan ve çoğunluğun benimsediği şeyler tartışma konusu olamaz ve birer gerçek olarak kabul edilir. Örf ve adetlerin çağdaş hukuk sistemlerinden daha üstün ve güçlü olmalarının başlıca sebebi de budur. Hiç şüphesiz, örf ve adetler başlangıçta toplumun gerçek ihtiyaçlarından doğmuş ve ihtiyaçlara cevap veren normlar olarak benimsenmişlerdir, ama çoğu zaman bunların başlangıç sebepleri unutulduğu gibi, çok defa da o sebepler ortadan kalktığı halde örf ve adetler devam edebilmektedir. Bununla birlikte, örf ve adetler toplumun değişme süratinin oldukça gerisinde kalır, böylece onların gerçek ihtiyaçları tam karşıladığı söylenemez. İkincisi, örf ve âdetler toplumu esas aldıkları için, ferdi genellikle korumasız bırakılırlar. İşte bu sebeplerden dolayıdır ki, örf ve adetlerin hak anlayışına karşı en büyük itirazlar yapılmaktadır. Gerçek olan şudur ki örf ve adetler her toplum ve her ülkeye göre değişir. Bunlarda üniversal bir öz ve nitelik bulunmadığı için değişmez hak ve insan hakları kavramı da yoktur (Güngör, 1997: 119). Çağdaş hukuk sistemleri bu eksiklikleri giderecek şekilde yoğun biçimde hazırlanmaya çalışılmaktadır, ancak onların da hak ve haksızlık için değişmez esaslar bulduğu söylenemez.

Toplum ve özellikle hukuk hayatında hak kelimesi ve kavramı çok sık kullanılır. Çünkü hak kavramı hukuksal ilişkinin özünü, çekirdeğini oluşturmaktadır. Bir yandan malikin, alacaklının, vekilin, velinin haklarından öte yandan vatandaşın, öğrencinin, parlamento üyeliğinin hakimlik, kaymakamlık haklarından söz edilir. Bu nedenledir ki hak kavramı ve kapsamını belirlemek için çok geniş tartışmalar yapılmış, değişik teoriler ileri sürülmüştür ve bu görüşler ve teorilerin tartışması bugün ve yarın da sürecektir. Çünkü hukuk kavramında olduğu gibi hak kavramının da niteliği, özü ve esası konusunda görüş birliği yoktur. Çok sayıda hukukçunun görüşüne göre, objektif ve sübjektif sıfatları hukuk ve hak kelimelerine eklemek lüzumsuz ve abestir. Çünkü sübjektif hakkın karşılığı olan objektif bir hak yoktur. Bu sıfatların yaygın kullanımı aslında bir tercüme hatasından ibarettir. Şöyle ki Almanca da hak ve hukuk için iki ayrı kelime olarak değil, tek kelime olarak RECHT kelimesi kullanılır. Hukuku, haktan ayırmak için, hukuku ifade etmek için objektives

recht, hakkı ifade etmek için recht terimi kullanılır. Fransızlar ise DROIT terimini(droit objektif hukuk için, droit subjectif hak için)kullanıyorlar. İngilizcede hak için Right , hukuk için Law terimleri mevcuttur. Türkçe de ise hukuk ve hak kelimeleri mevcutken objektif hukuk, sübjektif hak demeye gerek yoktur, bkz .Özyörük, s.6, Tüzel, s.110, Velidedeoğlu, s.180Bu konuda ileri sürülen kuram ve görüşlerden belli başlı bir kaçını aşağıda sıralamakla yetiniyoruz.

2. HAK KAVRAMINI KABUL EDENLER

A. İrade Kuramı

Bu kurama göre, hak, hukuk tarafından tanınan ve korunan irade bir yetki, bir irade gücü, irade üstünlüğüdür (Gözübüyük, 1973: 93, Tüzel, 1967: 11). Buna göre, hak sahibi sayılan kişi iradesini kullanarak hukuk düzenini harekete geçirme yetki ve olanağına sahiptir. İrade kuramının ilk öncülerinden birisi, Alman hukukçu Eriedrich Carl Von Savigny (Doğum 1779-ölüm1860) dir. Ona göre hak bir kişiye ait irade gücünden başka bir şey değildir (Aktaran Güriz, 1992: 131). Savigny, hakkı yaratan gücün irade olduğunu kabul etmektedir. Ona göre, hak kavramı bakımından yalnızca irade önemli olup işlerliğe sahiptir (Aktaran Güriz, 1992: 131). Hukuki ödev, Savigny'ye göre, bir kişinin davranışının onun "irade hürriyeti" alanından çıkması ve başka birisinin egemenliği altına girmesidir.

İrade kuramının bir diğer önemli temsilcisi Windscheid olmuştur (Aktaran Güriz, 1992: 132). Onun kanısına göre, hak, bir kişinin iradesinin başka bir kişiyi etkilemesidir. Örneğin alacaklı alacağını istediği zaman, alacaklının iradesi borçluyu etkiler. Alacaklı borçlunun belirli şekilde davranmasını ve onun borcunu ödemesini ister. Bu anlayışa göre, pozitif hukuk düzeni borçludan borcunu yerine getirmesi talebinde bulunur. Bu durumda alacaklının iradesi devletin irade gücü ile birleşir ve devlet iradesince desteklenir (Aktaran Güriz, 1992: 132). Bu görüşe göre hakkın devlet iradesinden doğduğu, başka bir deyimle kişinin aslında devlete ait olan fakat delegasyon yolu ile kendisine geçen iradeyi kullandığı savunulmuş olmaktadır.

Windscheid'in anlayışına göre, her nesne hakkın konusu olamaz.Hak, bir iradenin başka bir irade üzerindeki etkinliği anlamına geldiğine göre hak daima kişinin dışındaki başka bir kişiye yönelmiş olmaktadır (Aktaran Güriz, 1992: 132). Bu teori Alman hukuk hayatında bugün de etkinliğini sürdürmekle birlikte içeriği değişmekle çok sayıda hukukçu tarafından benimsenmektedir. Hans Kelsen'in hak konusundaki görüşü, Windscheid'in irade teorisine benzerlik göstermektedir. Ancak Kelsen, hak ve hukuk kavramlarını norm kavramı adı altında birleştirmekte ve hakkın normdan başka bir şey olmadığını savunmaktadır (Güriz, 1992: 132)

Hakkın özünü, varlığını sadece iradeye bağlayan bu kuram değişik yönler açısından eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin en önemlisi irade gücüne sahip olmayanlardan gelmektedir. Buna göre, irade gücü insanlara hukuk tarafından değil, fitratı ve tabiatınca verilmiştir. Bu gerekçe biraz metafiziğe yönelir, fakat hukuk kavramı ve onun içinde varlığını sürdüren hak kavramı da özü ve esası

Hak Kavramı

itibari ile ve ahlaki boyutu ile ruhsal birer fenomen olup son tahlilde varsayma, dolayısıyla metafiziğe dayanırlar. Bunun gerekçelerini önemli hukuk düşünürleri olan Hans Kelsen temel norm kavramı ile, Giorgio Del Vecchio mantıkî şekil hipotezleri ile açıkça dile getirmişlerdir.(Aktaran Emini, 2002, s.83-97, Emini, 1999, s.82-83). Bundan dolayıdır ki, hukuk ve hak kavramlarının , özü, esası, kapsamı hakkında görüş birliği yoktur. Bu kavramları herkes kendi sübjektif anlayış ve temayülü ile yaklaşıyorlar, değerlendiriyorlar ve sonuç çıkarıyorlar. Eğer hakkın irade gücünden ibaret olduğu kabul edilirse, akıl hastası olan ve irade gücünü gereği gibi kullanamayanlar haklardan mahrum kalırlar, oysaki, akıl hastası ve iradesi malûl olanlar da hak sahibi olup hukuk ve onun maddi müeyyidesini destekleyen devlet tarafından korunmaktadır. Bu teori hakkı sadece bir yönüyle, yani dış muhtevasıyla ele aldığı için, yani iç muhtevasını ihmal etmesi bakımından da eksiktir.

B. Menfaat Kuramı

Sosyal faydacı ve Pozitivist Alman hukukçu R.V. Jhering'e göre, hakkın özü ve amacı menfaattir. Menfaat kavramı sadece para ile ölçülebilen maddi menfaatleri ifade etmez. Manevi menfaatler, hürriyetler, dokunulmazlıklar, tüzel kişilerin ve irade hürriyetinden yoksun olanları da menfaat kavramı içinde değerlendirmek gerekir (Velidedeoğlu, 1945: 179, Güriz, 1992: 132, Bilge, 1990: 207, Tüzel, 1967:111).

Bilindiği gibi kişilerin menfaatleri sayısızdır. Bunlardan bir kısmı hukuk düzeni tarafından korunmuş diğerleri korunmamıştır. Jhering'e göre ister maddi, ister manevi içerikli olsun her menfaat hak değildir. Hak sayılabilmesi için objektif hukuk düzeni tarafından korunması, tanınması gerekir. Jhering'e göre hak iki unsurdan oluşmaktadır. Bunlardan ilki menfaattir. İkincisi bu menfaatin hukuk düzeni tarafından korunması, tanınmasıdır (Velidedeoğlu, 1945: 179), Birinci unsurun varlığı, hak sahibine talepte bulunmak, yararlanmak, avantaj ve kazanç sağlamaktadır. İkinci unsur ile hakkın biçimsel olarak hukuk düzeni (Devlet ve mahkemeler) tarafından korunması ve tanınmasıdır. Bir hak sahibi, bir malın maliki, malını kendi uygun gördüğü amaca göre kullanabilir. Ancak böyle bir durum fiili nitelik taşıdığı sürece güvence verici değildir. Bu şüpheli durum hukuki korumanın sağlanması ve tanınması ile birlikte sona erer ve hak kavramı belirir. İşte Jhering'in hakkı hukukun koruduğu menfaat olarak nitelendirirken kastettiği budur. Hukuki korunmanın sağlanması yolu da devlet güvencesi ile mahkemede dava açmak suretiyle hakkını korumak, elde etmek, avantaj ve kazanç sağlamaktır. Jhering bu şekilde bir nesneden fiili yararlanma durumunu, hukukun kanatları altında bir hakka dönüştürmektedir. Konuya bu açıdan bakıldığında Jhering'in menfaat kuramının da fizikötesinden tamamen kurtulamamış olduğu söylenebilir. Çünkü menfaat kavramı temelde bir düşünceyi, bir görüşü, bir değer hükmünü yansıtmaktadır. Menfaat kişiden kişiye, konudan konuya değişebilir.

Jhering, irade kuramını eleştirirken, iradenin kendi başına bir amaç olduğu görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre hak, kişinin iradesini tatmin etmenin aksine

hakkın amacı, kişinin menfaatlerini korumak, ihtiyaçlarını karşılamak, avantaj ve kazanç sağlamak ve sosyal hayatta mübadeleyi gerçekleştirmektedir.

Jhering'in menfaat kuramını tamamen benimsemek mümkün değildir. Hakkın özünü oluşturan menfaat kavramını hukuki korumaya bağlama sürecindeki belirsizlik bu kuramın en zayıf noktası olarak görünmektedir. Gerçekten hukukun koruduğu çok sayıda menfaat vardır ki bunları kişisel hak olarak benimsemek mümkün değildir.

C. Karma Kuram

İrade ve menfaat kuramlarının birleştirilmesinden oluşan kuram, karma kuram olarak isimlendirilmektedir. Bu kuramı destekleyen Alman hukukçusu Jellinek'tir. Jellinek özellikle vatandaşı olan Jhering'in menfaat kuramını eleştirmektedir. Jellinek'e göre, subjektif hak söz konusu olmaksızın hukukça korunan menfaatler vardır (Güriz, 1992:134). Örneğin gıda maddeleri satan dükkan ve marketlerin temiz olmasında ve gıda maddelerinin şüpheli olmamasında, kentlin ağaçlanmasında herkesin menfaati vardır ve bu menfaatler hukuken korunmaktadır. Fakat bu menfaatler herhangi birine subjektif bir hak yaratmaz. Benzer şekilde devletin ormanların korunması için gerekli tedbirleri almasının kamu yararının bir gereği olduğu ve bu amaçla anayasa ve kanunlar çıkardığı açıktır. Ancak belirli bir ormanın korunması için özen göstermeyen vatandaş A'ya karşı vatandaş B'nin bir subjektif hakka sahip olduğu ileri sürülemez.

Jellinek, subjektif hakkı, irade ve menfaati birbirini tamamlayan birer cüz, birer unsur ve öge sayarak, irade ve menfaat kavramları arasında bir senteze ulaşarak "insana irade kuvveti tanımak suretiyle korunan menfaat" olarak tanımlamaktadır (Aktaran Ansay, 1958:108). Hıfzı Veldet Velidedeoğlu son kuramlardan da yararlanarak hak kavramının gerçek tanımını şöyle dile getirmektedir: "Haklar: Hukukun himaye edilmiş(korunmuş) ve bu himayeden istifade hak sahibinin iradesine bırakılmış olan menfaatlerdir."(Velidedeoğlu, 1945: 179).

Karma Kurama göre, menfaati temsil edecek ve korunacak olan iradenin menfaat sahibine ait olması zorunlu değildir. Buna göre, bir akıl hastasının vasisi, bir tüzel kişinin temsilcisi, bir çocuğun velisi de iradesini koyarak temsil ettiği kişinin menfaatini sağlayabilir (Güriz, 1992: 134) Görüldüğü gibi karma kuram sadece irade kuramı veya sadece menfaat kuramından hakların korunması konusunda daha elverişli daha aktif ve dinamik bir içeriğe sahiptir.

D. Diğer Kuramlar

1. Analitik Görüş

İngiliz analitik pozitivistizminin en önemli temsilcisi Austin hak kavramını açıklamak için hukuki ödev kavramına başvurmanın yararlı olacağı kanısındadır. Austin'e göre egemen güç, belirli bir davranışın yapılmasını veya belirli bir davranıştan kaçınılmasını yani bir davranışın yapılmamasını emrettiği zaman hukuki ödev ortaya çıkar (Aktaran, Güriz, 1992: 135). Ödevin (hukuki vecibenin, yükümlülüğün) yerine getirilmesini isteme durumunda bulunan kişi

Hak Kavramı

hak sahibidir. Austin hak ve hukuki ödevin birbirinden soyutlanamayan iki kavram olduğunda ısrar etmektedir. Hukuki ödev, egemen gücün bir kişiye yönelen emri demektir. Hak egemen gücün belirlediği hukuki ödevin yerine getirilmesi durumunda oluşur.

Austin hak ve hukuki ödev kavramları arasındaki karşıtlığa dikkati çekmektedir. Bir kavramın onun karşıtı olan başka bir kavramla açıklama girişiminin belirli yararları olduğu söylenebilir. Ancak bu yaklaşımın doğuracağı büyük sakınca, yani hukuki ödevin (borcun, vecibenin, yükümlülüğün) yerine getirmemesi durumunda hakkın varlığının tartışmalı hale gelmesidir.

2. Beyan Kuramı

Bu kuramın kurucusu Alman hukukçusu Zitelmann'dır. Zitelmann hakların doğmasının, devredilmesinin ve sona ermesinin kanun koyucunun iradesi tarafından tayin edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Aktaran Güriz, 1992: 135). Zitelmann, hukuk normlarının emir olmadığını, belirli durumlarla, belirli haklar ve ödevler arasındaki ilişkileri belirleyen "öneriler" olduğunu savunmaktadır. Ona göre, hukuki haklar ve ödevler arasındaki ilişkiler kanun koyucu tarafından yaratılmaktadır. Şu halde hukuk normları, belirli durumlarla hukuki sonuçlar arasındaki ilişkileri belirleyen beyanlardır.

Bu kuramın amacı, hakların yaratılmasını kanun koyucunun iradesine bağlayarak hak kavramı ile hukuki pozitivizmi bağdaştırmaktır. Dolayısıyla bu kuram temelde hak kavramı ile ilgili değildir (Güriz, 1992: 136).

3. Tasarım Kuramı

Hak ve ödev kavramlarının fizikötesi sayılarak reddedilmesi eğilimi Zitelmann'ı tasarım kuramı olarak isimlendirilebilecek olan yeni bir kuram savunmaya götürmüştür (Aktaran, Güriz, 1992: 136). Bu yaklaşıma göre ne hak, ne de ödev kavramları objektif gerçekliği ifade etmezler. Ancak bu kavramları, insanın düşünme faaliyeti ile gerekli ve zorunlu biçimler olarak kabul etmek uygun olacaktır (Güriz, 1992: 136): "Hukuk insanların yarattığı psikolojik bir fenomendir. Hukuk normlar şeklinde görünür. Ancak hak sorununa bu gözlem yolu ile bir cevap bulmamız mümkün değildir. Dış dünyanın bir bölümü tarafından nesne olarak algılanmaktadır. Benzer şekilde kişinin hukuki durumu da birbiri ile ilişkili normlarca düzenlenmektedir. Kişinin hukuki durumunun normlarca düzenlenmesini hak kelimesi ile belirtiyoruz. A, B ve benzeri normların X isimli kişiye uygulanabileceği şeklindeki sıkıcı ifade biçimi yerine X hak sahibidir diyoruz. Bu şekilde hak kavramının pratik amaçla kullanılan bir düşünme modeli olduğunu kabul ediyoruz. Ancak haklar ve ödevler tamamen sübjektif tasarım araçları ise herkesin bunları kendi ihtiyacına ve beğenisine göre ihdas etmesi mümkün olmak gerekirdi. Oysa hukukun kullandığı haklar ve hukuki ödevler kişiler tarafından değil, kanun koyucu tarafından yaratılmaktadır. Kanun koyucunun beyanları hak ve hukuki ödev kavramlarına objektif bir içerik kazandırır. Şu halde haklar ve hukuki ödevler sübjektif biçimler değildir. Bunlar kanun koyucunun belirlediği anlamda objektif sayılabilecek tasarımlardır. Böylece hak ve yükümlülük kavramları hukuk normlarının aşırı karmaşıklığını

bertaraf etmek konusunda elverişli tasarımlar olarak kullanılmaktadır. Gerçekten, hak, yükümlülük ve vecibe gibi kavramlar olmaksızın anlatımda büyük sakıncalar ortaya çıkmaktadır.”(Güriz, 1992: 136-137)

Tasarım kuramı taraftarları, hak ve yükümlülük ifadelerinin veya kavramlarının hukuk dili bakımından gerekli unsurlar olduğunu savunmak yolu ile gerçeği yansıtmaktadırlar. Bu kurama göre; 1) Hak, aslında bir tasarımdır veya gerçekliği olmayan bir simgedir, 2)Hukuk hayatında tasarımlar hukuk normlarının yerine kullanılmaktadır (Güriz, 1992: 137).

3. HAK KAVRAMINI REDDEDENLER

A. Jeremy Bentham

Bentham’a göre, hukuk alanında egemen gücün emirleri ve gerçek kişilerin fiilleri, gerçekliğe sahip olabilir. Haklar ve hukukî ödevler ise tamamen varsayımsal nitelik taşır. Ona göre haklar ve ödevler hukuk tarafından yaratılır ve hukuk hayatında bunlara çokça rastlanır (Aktaran, Güriz, 1992: 138). Bentham insanların bütün fikirlerinin algılama yolu ile oluştuğu kanısını taşımakta ve fikirlerin nasıl oluştuğunun araştırılması gerektiğini önermektedir. Bunun için de yapılması gereken fikirleri oluşturan duyulara bağlı içeriklerin bilinmesi gerekir. Bu yöntemi hukuk alanına uygulayan Bentham, davranışın bir gerçekliği temsil ettiğini, hukukun ise bir başka gerçeklik olduğu sonucuna varmıştır. Bu sonuçlardan en önemlisi hak ve hukuki yükümlülük veya vecibenin varsayım nitelik taşımasıdır. Bir davranışı emreden veya yasaklayan hukuki emir ancak hukuki ödevi veya vecibeyi yaratabilir. Bentham’a göre, hak hukuki ödevden doğan bir varsayımdır (Aktaran, Güriz, 1992: 138).

Leon Petrazycki, Bentham’dan yaklaşık yüz yıl sonra, Bentham’ın görüşünü benimseyerek, hakların gerçekliği temsil etmediği savunmasını yapmıştır. Petrazycki, tıpkı Bentham gibi hem hakların hem de hukuki ödevlerin tamamen psikolojik fenomenler olduğunu ve bunların varlığının ancak ve yalnızca insanların zihninde bulunduğunu belirtmiştir (Aktaran, Güriz, 1992: 138-139).

B. Leon Duguit

Duguit’e göre, hak kavramı bireysel hukukun anladığı gibi insanın doğuştan sahip olduğu bir imtiyaz değil, toplum içindeki görevlerini yapabilmek ve başarabilmek için muhtaç olduğu faaliyet serbestliği, imkan ve yetkisidir.(Aktaran, Başgil, 1943: 204). Duguit’e göre sübjektif hak olsa olsa fizikötesi bir hayal olabilir. Konu üzerindeki sonu gelmeyen tartışmalar bunun kanıtıdır (Duguit, 1954: 22). Sübjektif hakkın niteliğini açıklamak için savunulan irade kuramı, menfaat kuramı ve bunları birleştiren karma kuram başarıya ulaşmamışlardır. Sübjektif hak kavramı iradeler arasında bir hiyerarşi yaratmak eğilimini taşımaktadır. Devletin egemenlik kuvveti de sübjektif hak kavramına dayandırılmaktadır. Hukuk ve çağımızın en önemli pozitif dalı olan kanun, bazı kimselere hukuki ödev yüklediği zaman bir sübjektif hakkın irade üstünlüğü anlamında doğduğu görülüyor. Duguit’e göre bunların hepsi fizikötesi ve gerçek dışıdır (Duguit, 1954: 22). Duguit’e göre sübjektif hak inkar edildiği zaman her şeyin yıkılacağı fikri de doğru değildir. Çünkü sübjektif hak kavramı reddedildiği

Hak Kavramı

zaman hukuk kurallarının, hukuki durumlarının varlığı ve gerekliliği devam ediyor. Bu hukuki durumların sosyal olarak korunması hukuk hayatı bakımından yeterlidir (Duguit, 1954: 24).

Duguit'e göre, toplum içinde yaşayan insan için her şeyden önce görev vardır. Onun sisteminde görev asıldır; hak görevden sonra gelir ve görevin yerine getirilmesi için hukukun belirttiği bir imkan ve yetkidir (Aktaran, Başgil, 1943: 204). İnsanın kendi nefesine, yakınlarına, vatandaşlarına ve insaniyete karşı toplumsal bağlılıktan doğan ve yapması gereken işler ve görevler vardır. İnsan bu işler ve görevlerini yapabilmek için serbestçe hareket edebilmeğe ve faaliyette bulunmağa muhtaçtır ki hak (sübjektif, özel anlamda) bu faaliyetlerin müsaadesidir, izin ve yetkisidir. Onun için hak kavramından önce görev kavramı vardır. Hak kavramı (her zaman sübjektif anlamda) görelî bir düşüncedir ve tamimiyle görev düşüncesine bağlıdır ve ona dayanmaktadır (Başgil, 1943: 204). Her insanın toplumda yapılması gereken görevleri ve bu görevleri yerine getirmesi için hakkı (gereken serbestliği, yetkisi) vardır. Herkesin hakkı da görevine göredir. Şu halde, hukukta kişiden veya süreden söz edilirken bunu, hakkın değil, görevin süjesi veya sahibi ve objektif hukukun emirlerinin muhatabı ve sorumlusu olarak anlamak gerekir. Çünkü insanlar birbirlerine ihtiyaç ve amaç birliği ve iş bölümü bağlarıyla bağlıdırlar (Emini, 1999: 47). Bu bağlılık her birine bir nevi hareket ve faaliyet emretmektedir. Hukuk bu hareket ve faaliyetlerin biçimini tayin eden ve bu faaliyetleri vazifeleştiren kurallar bütünüdür. Herkese görev tayin eden bu kurallar aynı zamanda herkesin görevini yerine getirmesi için gerekli yetkiyi de tayin etmektedir ki, hak kavramı bu yetkiden ibarettir (Başgil, 1943: 205).

Hukuku olmayan toplum yaşamı düşünülemez. Hukuk kuralları bireylere yerine getirmesi gereken bazı sosyal görevler yüklemektedir ve bazı hukuki durumlar tanımaktadır. Bu hukuki durumların çoğunun doğrudan doğruya hukuktan, kanundan doğduğunu görüyoruz. Hukuk ve kanun genel ve sürekli nitelik taşır. Hukuktan ve kanundan doğan ve doğrudan doğruya kanunun uygulanması sonucu olan bu hukuki durumlar hukuk ve kanun gibi genel ve sürekli ve bunlara objektif hukuki durumlar denir. Çünkü bu hukuki durumlar, hukuktan doğarlar ve hukukun genelliğine ve sürekliliğine sahiptirler. Devlet memurlarının hukuki durumu, seçmenlik durumu ve seçmenlik yetkisi ve buna benzer çok sayıda hukuki durumu örnek olarak gösterebiliriz. Bu hukuki durumlar hukukla, kanunla doğarlar ve kanunla değışirler.

Genel ve sürekli objektif hukuki durumların yanında özel ve geçici sübjektif durumlar da bulunabilir. Bunlar özel ve geçici nitelik taşırlar ve bir veya birkaç kişiye karşı ileri sürülebilirler ve belirli edim yerine getirildikten sonra ortadan kalkarlar. İster kamu hukuku, ister özel hukuktan doğan sözleşmeler özel ve geçici nitelikli hukuki durumlar olup yalnız sözleşme ile bağlanan kişileri ilgilendirir.

Duguit, bu gerekçelerle hak kavramını reddetmekte onun yerine hukukun yarattığı objektif ve sübjektif hukuki durumlar ayrımının kullanılmasını önermekte ve bu ayrım sayesinde bütün hukuki durumların çözüleceğine inanmaktadır (Duguit, 1954: 30-33, Başgil, 1943: 204-205).

C. Hans Kelsen

Kelsen bilimsel anlamda hukuk kuralının yanında ondan ayrı ve bağımsız bir hak kavramının varlığına inanmamaktadır. Ona göre, hakkı, hukukun koruduğu irade veya menfaat kuramı olarak açıklamak ve varlığını bağımsız olarak kabul etmek mümkün değildir (Aral, 1978: 45-55). Hem irade kuramı, hem de menfaat kuramı, hukuk düzeninin içeriğini hareket noktası yapacakları yerde, hak sahibinin ruhsal (psşik) durumunu hareket noktası sayarak kabul etmişlerdir. Oysa ki, hak (sübjektif hukuk) sadece hukukun (objektif hukukun) özel bir biçimidir, hukuk normunun kendisidir. Başka bir deyimle hak, hukuk normunun bireysel ve somut bir içerik kazanmasından başka bir şey değildir (Aral, 1978: 45,55,56).

Kelsen, hem hak kavramını, hem tabii hukuk tasarımlarını, hem de gözlem ve deney unsurlarını taşıyan psikolojik ve sosyolojik görüşleri hukuk kavramının dışında bırakmaktadır (Aral, 1978: 56). Kelsen'e göre çağımızda bilime düşen ödev insanlık hayatını şimdiye kadar olumsuz etkileyen dualizm eğilimlerinden kurtulmak ve monist bir dünya görüşüne ulaşmaktır (Aral, 1978: 55-56). Monist bir hukukçu olan Kelsen'in düşünce sisteminde objektif hukuk, sübjektif dualizminin yeri yoktur. Hukuk düzeni ayrılmaz bir bütün ve normlar hiyerarşisinden ibarettir. Hukuk normu ancak zarar gören bakımından hukuki yetki anlamında ferdileşir ve ancak ve ancak hukuk normunun varlığı olduğu için varlık gösterebilir.

D. Hak Kavramını Kabul Etmeyen Diğer Görüşler

1. Amerikan Realizmi

Amerikan Realist Hukuk Akımı da hak kavramını Bentham gibi reddetmişlerdir. Onlara göre, hukuk dilinde çok sayıda fizikötesi kavramlar bulunduğu, bunlardan birisinin de hak kavramı olduğu açıktır. Hukuku bilimsel bir temele dayandırmak için onun fizikötesi kavramlardan arındırılması gerektiğini savunan Amerikan realistleri hak kavramının da gerçekliği temsil etmediğini ifade etmişlerdir (Güriz, 1992: 139).

Bu akımın Bentham'dan ayrıldığı husus Bentham'ın kuramında emir ve irade kavramları önemli bir yere sahip olduğu halde, Amerikan Realistlerinin hukukun emirlerden oluştuğu fikrini de kabul etmemeleridir. Onlara göre hukuk hayatını oluşturan faktör mahkeme kararlarıdır (Güriz, 1992: 139). Holmes'e göre, hukuki anlamda ödev gibi hak kavramı da ancak mahkemeler tarafından anlaşıldıkları ve belirttikleri biçimde gerçeklik kazanabilirler. (Güriz, 1992 : 139).

Bu akımın önemli temsilcilerinden birisi olan Holmes'e göre, hukuk biliminin uğraştığı haklar ve hukuki ödevler, ahlaki ve hukuki fikirlerin birbiri ile karıştırılmasından doğmaktadır (Güriz, 1992, s.139).

Görüldüğü gibi Amerikan Realizmi hak ve ödev kavramlarına ancak mahkemelerin kararları aracılığı ile ve bunların ampirik içeri göz önünde bulundurulmasıyla bir tanım sağlanabileceğini ileri sürmüşlerdir.

2. İskandinav Realizmi

İskandinav Realizmi tek bir Okul özelliğini taşımaz. Bu akımın içinde farklı yaklaşımlar birlikte varlığını sürdürmektedir. İskandinav Realizmi hak kavramı ile ampirik olaylar arasında bir ilişki kurulamayacağını kabul etmektedir (Güriz, 1992: 143). Bu Okulun en önemli fikir babası ve fizikötesi karşıtı olan Axel Högerstrom, hak kavramının temelini insanlarla ve nesnelere ilgili doğaüstü güç anlayışında araması gerektiği fikrindedir. Yunan ve Roma hukukları üzerinde yaptığı incelemelerde, Roma vatandaşlarına uygulanan ius civile'nin doğaüstü güçlerin kazanılması ve kullanılması ile ilgili kurallar sistemi anlamına geldiğini ileri sürmektedir (Güriz, 1992: 143).

Bu Okulun bir başka temsilcisi Lundstedt'e göre, hukuk kavramları varsayımsal nitelik taşır. Sözleşme ile sözleşmeye izafe edilen hukuki sonuçlar arasında, sözleşme ve sözleşmenin yerine getirilmemesi halinde tazminat ödenmesi arasında rol oynayan bazı faktörler örnek gösterilebilir. Lundstedt'e göre hak, realist anlamda, bir kişinin hukuk mekanizması aracılığı ile diğer insanlar üzerinde psikolojik baskı yapabilmek anlamına gelir. Lundstedt'in temel amacı sadece hak kavramını değil aynı zamanda hukuki ödev, vecibe, iddia, talep gibi kavramları da tamamen hukuk hayatının dışına atmak gerekir. Fakat bunun hukuka uygulanması bakımından imkansız denecek derecede zor olduğu kanısındadır (Aktaran, Güriz, 1992: 143).

Bu Okulun bir başka temsilcisi olan Alf Ross'a göre, hukuk kuralı bir direktif niteliğini taşır. Bir direktif olması dolayısıyla hukuk kuralının doğruluğundan ve yanlışlığından söz edilemez (Aktaran, Güriz, 1992: 145). Ross, hak kavramı ile ilgili analizleri sonunda bu kavramın üç ayrı içerikte ele alınabileceğini ileri sürmektedir:

- 1- Hak kelimesinin hukuk hayatında kullanılmasının bir zorunluluk olduğu söylenemez. Çünkü hak kelimesi hiç kullanılmadan hazırlanabilecek hukuki ifadelerle hak kelimesinin fonksiyonunu yerine getirme imkanı vardır.
- 2- Hukuki işlemlerde ve mahkeme kararlarında istendiği takdirde hak kelimesi kullanılabilir.
- 3- Hak kelimesi, hukuk kuralları niteliğini taşımayan, fakat hukuk hayatı ile ilgili olgular, açıklayan beyanlarda da yer alabilir.

4. HAKLARIN SINIFLANDIRILMASI

Çağdaş toplumlarda, hukuk kurallarının düzenlediği ilişkiler çok çeşitli oldukları için bu kurallardan doğan haklar, görevler ve yükümlülükler de çeşitli adlar ve türlere ayrılmaktadır. İlk önce hakkın konusu hakkın niteliğine göre değişir. Örneğin kişilik haklarının konusu hak sahibinin kendi kişilik alanına giren bütün değerlerdir. Bu anlamda hayat, sağlık, beden bütünlüğü, hürriyetler, şeref ve haysiyet, sır çevresi, isim gibi haklardan bahsedilebilir. Başkalarına ait ve hayat alanına giren haklar da söz konusu olabilir. Örneğin velayet ve vesayet haklarında olduğu gibi. Aynı hakların konusu eşyadır. Eşya ekonomik değer taşıyan kişilik dışı maddi varlıklardır. Bir diğer ayrım hakkın sahibi ile ilgilidir.

Hakkın sahibi kişilerdir. Bu anlamda kişinin biri gerçek kişi, diğeri tüzel kişi olmak üzere ikiye ayrılır.

Hukuk alanı içinde hukukun koruduğu haklar da ayrıma tabi tutulmuştur. Bu ayrımda hakların bir bölümü kamu hukuku, bir bölümü ise özel hukuk tarafından düzenlenmiş ve korunmuştur. Kamu haklarıyla özel haklar karşılaştırıldığında şu özellikler saptanabilir:

- a- Özel hak sahibinin karşısında kural olarak bir yükümlü bulunur. Hak sahibi istemek, yükümlü de buna uymak, bunu yerine getirmek zorundadır. Hak sahibi yükümlüyü hukuk yoluyla zorlayabilir. Buna karşılık kamu haklarının tümünün karşısında daima hukukça zorlanabilen bir yükümlü yoktur. Bazı kamu haklarının yükümlüsü devlettir. Devletin yükümlülüğü de elindeki imkanlarla sınırlıdır (Gözübüyük, 1973: 94; Bilge, 1990: 211).
- b- Özel haklardan yararlanma açısından kişiler arasında eşitlik vardır. Kamu hukukundan yararlanmada kişiler arasında her zaman tam bir eşitlik söz konusu değildir (Gözübüyük, 1973: 94; Bilge, 1990: 211).
- c- Özel haklardan yalnız vatandaşlar değil, yabancılar da yararlanır. Halbuki kamu haklarının büyük bir kısmı sadece vatandaşlara özgüdür.

A- Kamu Hukuku Kapsamına Giren haklar

- 1- Özel Nitelikli Kamu Hakları: Belli kişilerin kamu ile ilişkilerini düzenleyen haklardır. Örneğin memurun yıllık izin hakkı, aylık hakkı gibi. Bu hakların elde edilmesi veya kaybı kanunlar tarafından önceden belirlenmiş olup tarafların iradeleri dışındadır.
- 2- Genel Nitelikli Kamu Hakları: Bunlar kişisel haklar ve hürriyetler (temel haklar veya koruyucu haklar), siyasal haklar (katılma hakları) ve sosyal ve ekonomik (isteme hakları)'dır.

B- Özel Hukuk Kapsamına Giren Haklar (Genel Anlamda)

Bu haklar mutlak haklar; yani, maddi mallar üzerindeki mutlak haklar ve maddi olmayan maddi mallar üzerindeki mutlak haklar, nisbi haklar yani borç ilişkilerinden doğan nisbi haklar, aile ilişkilerinden doğan nisbi haklar, miras ilişkilerinden doğan nisbi haklar ve eşya hukukundan doğan nisbi haklardır.

5. SONUÇ

Hukuk, objektif ve genel bir düzen içinde kişilere özel ve sübjektif hareket imkanı sağlayan çift yönlü normlar (kurallar) kompleksidir. Başka bir deyimle, hukuk (yani hukuk düzeni) bir yandan emredici ve zorlayıcı kuralları ve müeyyide gücüyle kişisel hareket (aksiyon) alanını ve dolayısıyla kişisel özgürlükleri sınırlandırmaktadır. Öte yandan toplumsal ilişkilerinde herkes ancak nesnel hukukun "hak" dediğimiz yetki ile donattığı kişisel iktidar gücünü kullanarak gereksinimlerine uygun hukuksal bağlantılar kurabilmekte, fakat yine nesnel hukukun yapılmamasını öngördüğü fiil ve hareketlerden kaçınma zorunluluğunu duymaktadır.

Aslında hak kelimesi insanlar ile insanlar veya insanlar ile nesnel arasındaki belirli ilişkileri açıklamak için kullanılabilir. Ancak, hak kelimesinin gösterdiği ilişkiler gerçek ilişkiler değildir. Hak teriminin hatıra getirdiği ilişki bizim duyu

Hak Kavramı

organlarımızla algıladığımız bir gerçeklik ilişkisi değildir (Güriz, 1992: 146-147). Bu bakımdan hak kelimesinin ancak psikolojik ve duygusal bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir. Örnek vermek gerekirse diyebiliriz ki bir hukuk uyumsuzluğunda haklı olan taraf kendisini daha güçlü hisseder. Bir hukuk ilişkisinde taraf olan A, hak sahibi ise daha güçlüdür. A'nın bu gücü gerçek yani fiziki değil, tamamen psikolojik ve varsayımsal özellik taşır.

Hak kelimesi aslında hem günlük konuşma dilinde hem hukuk hayatında anlamsal bir içeriğe sahip bulunmamaktadır. Ancak bu gerçeğin saptanması hak ve hukuki ödev (hukuki yükümlülük) gibi kavramların hukuk hayatında kullanılmaması veya hukuk biliminden uzaklaştırılması anlamına gelmez. İnsanların davranışlarını düzenleyen hukuk normlarının hak ve ödev kavramları sayesinde fonksiyonlarını daha iyi ifa ettiklerinden şüphe etmemek gerekir.

Özetlemek gerekirse diyebiliriz ki hak kelimesi ve kavramı hukuk düzenini (pozitif anlamda kanun koyucunun iradesine) dayanmakta ve hak sahibinin faaliyetleri hukukun koruduğu ve belirttiği ölçüde himaye görmekte ve varlık kazanmaktadır. Bununla birlikte kanun koyucunun iradesinin hakların doğumunu nasıl sağladığını açıklayabilmek de kolay değildir. Emir teorisi içinde hak kavramına işlerlik kazandırabilmek ve faaliyete geçirebilmek için tek çözüm devletin (hukuk düzeninin) sahip bulunduğu emretme yetkisini delegasyon yolu ile bir kişiye veya belirli kişilere devretmektir.

Hak kavramı yerine hukuki durum kavramının kullanılması ve önerilmesi (Duguit) ile hakkın, objektif hukuk normunun somut ve kişisel nitelik kazanması olarak yorumlanması girişimi (Kelsen), hak kavramından vazgeçmemenin hukuk hayatı bakımından bir zorunluluk olduğunun ifadesi olarak değerlendirilmeye elverişli bulunmaktadır.

KAYNAKÇA:

- Ansay, Sabri Şakir, **Hukuk Bilimine Başlangıç**, Yedinci Baskı, Ankara, 1998
- Aral, Vecdi, **Kelsen'in Saf Hukuk Teorisinin Metodu ve Değeri**, İstanbul, 1978
- Başgil, Ali Fuat, **Ana Hukuku (Eski Adıyla Esas Teşkilat Hukuku Dersleri)** Birinci Cilt, Fasikül 1, Ankara, 1943
- Bilge, Necip, **Hukuk Başlangıcı (Hukukun Temel İlkeleri)**, Yedinci Baskı, Ankara, 1990
- Del Vecchio, Giorgio, **Hukuk Felsefesi**, Çeviren: Sahir Erman, İstanbul, 1952
- Duguit, Leon, **Kamu Hukuku Dersleri**, Çeviren: Derbil, S., Ankara, 1954
- Emini, M. Emin, **Hukuk Başlangıcı (Hukukun Temel Kavram ve Kurumları)**, Üçüncü Baskı, Konya, 1999
- Emini, M. Emin, "Temel Norm ve Mantıki Şekil Hipotezleri", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 3-4, 2002
- Gözübüyük, Şeref, **Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları**, Ankara, 1973
- Güngör, Erol, **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, İstanbul, 1997
- Güriz, Adnan, **Hukuk Felsefesi**, Üçüncü Baskı, Ankara, 1992
- İzveren, Adil, **Hukuk Felsefesi**, Ankara, 1988

M. Emin EMİNİ

Özyörük, Mukbil, **Hukuk Başlangıcı (Teksir)**, 1962
Tüzel, Sadık, **Hukuk Başlangıcı**, Üçüncü Baskı, İzmir, 1967
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, **Medeni Hukukun Umumi Esasları**, İstanbul,
1945
Yörük, Abdülhak Kemal, **Hukuk Felsefesi Dersleri I**, İstanbul, 1952